

Dertig jaar regionaal archeologisch onderzoek in Rotterdam en het Maasmondgebied

M. C. van Trierum

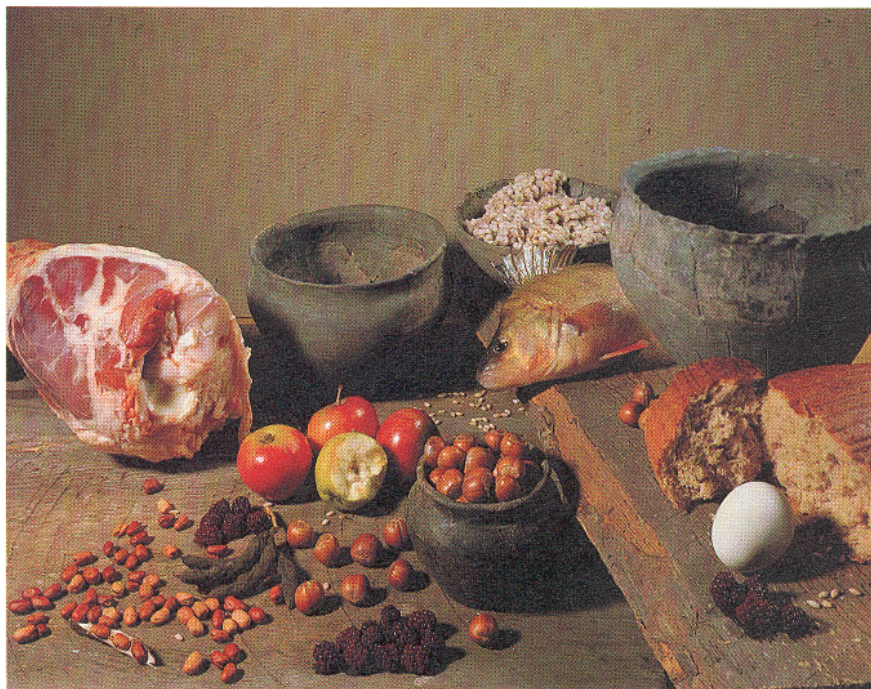
Voorgeschiedenis

Met de benoeming van ing. C. Hoek als archeoloog was Rotterdam in 1960 de eerste gemeente in Nederland die beschikte over een archeologische dienst: het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, afgekort BOOR. Het zou tot in de jaren zeventig duren voordat ook elders in het land gemeentelijk archeologen werden aangesteld. Lange tijd heeft Rotterdam in archeologisch opzicht een pioniersrol vervuld. Opmerkelijk is ook dat het Rotterdamse archeologische onderzoek van meet af aan een nadrukkelijk regionaal karakter heeft gehad. Bij de bestuurlijke keuze voor een regionale aanpak heeft zeker de gedachte meegespeeld dat de voorgeschiedenis, het ontstaan en de ontwikkeling van de Maasstad nauw samenhangt met de historie van het omliggende gebied. Tegelijkertijd was duidelijk dat de industriële en stedelijke groei van Rotterdam ook van invloed zou zijn op de planologische ontwikkeling van de veelal landelijke gebieden buiten de eigen gemeentegrens. Ook om deze reden mocht de zorg voor de in de bodem aanwezige archeologische resten niet beperkt blijven tot louter het Rotterdamse grondgebied; een wereldhaven had in dit opzicht een regionale verplichting. Overigens kunnen politieke overwegingen eveneens een rol hebben gespeeld, want de zorg voor archeologische waarden was ook toen al een factor in de publieke opinie.¹

Positie en organisatie

Vanaf de oprichting in 1960 is het BOOR organisatorisch een onderdeel van de Dienst Gemeentewerken Rotterdam. Het is een goede plek gebleken, want de archeologen zijn op deze wijze nauw te betrekken bij de voorbereiding en uitvoering van kleine en grote projecten, wat bijdraagt tot een praktisch en slagvaardig archeologisch beleid. Zeker ook van belang in de beginjaren – het BOOR ging als éénmansbedrijf van start – was de mogelijkheid om van de technische en administratieve faciliteiten van Gemeentewerken gebruikt te maken, zoals bijvoorbeeld landmeten en kartografie.

Het regionale optreden van het BOOR is formeel geregeld via de Coördinatie commissie van advies inzake archeologisch onderzoek binnen het ressort Rotterdam. Deze

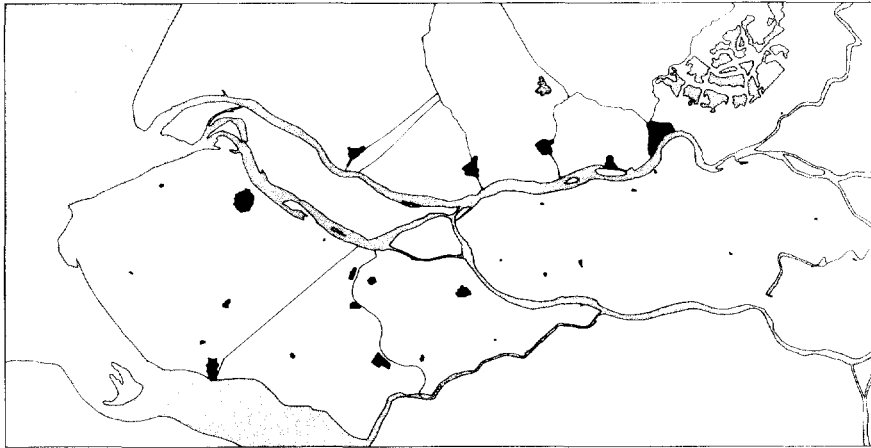

Afb. 1. Menu-variaties in de IJzertijd. Brood, gortepap, wilde appels, eendeëieren, vis, bier, hazelnoten, veldbonen en rundvlees stonden of konden op tafel gestaan hebben. De IJzertijdboeren in het Maasmondgebied waren in de eerste plaats veehouders. De veestapel bestond uit runderen, schapen, geiten, varkens en een enkel paard. Er werden ook cultuurgewassen verbouwd. Het wild – ree, edelhert en eland bijvoorbeeld – had een marginaal aandeel in het voedselpakket.

commissie heeft, in navolging van de wens van het Rotterdamse College van burgemeester en wethouders, het nodige bijgedragen om de regionale archeologie in het Maasmondgebied van de grond te krijgen. In 1963 al besloten de colleges van B & W van de gemeenten Barendrecht, Capelle aan de IJssel, Geervliet, Rhoon, Ridderkerk, Schiedam en Spijkenisse samen te werken met de Coördinatie Commissie en het BOOR. Nu beslaat het aandachtsgebied geheel Voorne-Putten, het eiland IJsselmonde en, ten noorden van de Nieuwe Waterweg en de Maas, het gebied van Hoek van Holland tot aan Koudekerk aan de IJssel. In deze noordelijke zone worden zo nu en dan goede buurdiensten verleend aan bijvoorbeeld de gemeenten Vlaardingen en Maassluis. In de Coördinatie Commissie zijn dan ook verschillende gemeenten en diverse maatschappelijke gedingen verte-

genwoordigd, zoals het bedrijfsleven en historische en archeologische verenigingen. Op deze wijze kunnen de gevolgen van planologische ontwikkelingen voor de archeologische en cultuurhistorische waarden worden beoordeeld en kan een eerste overleg plaatsvinden. Ook op het gebied van kennisoverdracht en voorlichting is de commissie, veelal gezamenlijk met het BOOR, actief: zij organiseert internationale symposia, verzorgt de uitgave van de serie 'Rotterdam Papers' en vervaardigt tentoonstellingen, folders en brochures.

Voorts is er, vanzelfsprekend, formeel en informeel contact en overleg met de provinciaal archeoloog van Zuid-Holland en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Afb. 2. Het Maasmondgebied in 1850 en in 1990. Verstedelijking en industrialisatie vormen een grote belasting voor het bodemarchief. Continue archeologische zorg is nodig. Incidenteel worden uitgebreide opgravingscampagnes of kleine noodopgravingen uitgevoerd door het Instituut voor Prehistorie Leiden, het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie Amsterdam, het Rijksmuseum voor Oudheden Leiden en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) Amersfoort. Voorts leveren de twee afdelingen van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland die het gebied rijk is, namelijk 'Helinium' en 'De Nieuwe Maas' (Rotterdam e.o.), een waardevolle bijdrage. Continue zorgt is er van het BOOR en, meer beleidsmatig, van de ROB.

Rotterdam en de stadskern

Hoewel het Rotterdamse archeologische onderzoek in 1960 van start ging, vonden 20 jaar daarvoor al opgravingen plaats. Het bombardement op 10 mei 1940 en in het bijzonder de brand die erop volgde, verminkten de stad op deerniswekkende wijze. Tijdens het ruimen van het puin, de sloop van de ruïnes en het uitbreken van funderingen, zijn bouwkundige opmetingen verricht door Gemeentewerken Rotterdam en werden enkele opgravingen uitgevoerd. Uiteindelijk is het verwoeste areaal geëgaliseerd met een 1-2 meter dikke laag zand en puin. Er heerste dan ook de opvatting dat er van het bodemarchief in de stadskern weinig meer over kon zijn gebleven. Deze veronderstelling is lange tijd ontkracht noch bevestigd, want door technische, ruimtelijke en ook financiële beperkingen reikte het archeologisch onderzoek noodgedwongen niet verder dan het doen van waarnemingen en opmetingen, en het bergen van vondstcomplexen. Het is derhalve vooral historisch en historisch-topografisch onderzoek geweest dat, in combinatie met archeologisch materiaal, een beeld moest geven van het ontstaan en de ontwikkeling van de stad. Deze historisch-archeologische aanpak heeft veel bijgedragen aan de kennis van de stadsgeschiedenis. Zo is het pre-stedelijke

Rotterdam gelocaliseerd, en in verband gebracht met het in 1028 vermelde *Rotta* dat waarschijnlijk in 1164 door overstromingen werd vernield. Het verloren gegane land werd op het water herwonnen. Deze bedijkingsgeschiedenis, de vroeg-stedelijke ontwikkeling van Rotterdam aan het einde van de 13e eeuw en de politieke ontwikkelingen die uiteindelijk zouden leiden tot de definitieve stadsrechten in 1340, zijn in het bijzonder door historisch onderzoek verduidelijkt. Sinds in 1988 de archeologische begeleiding van de aanleg van de Willemsspoortunnel door het BOOR wordt uitgevoerd, is gebleken dat veldonderzoek in de stadskern nog wel degelijk zin heeft. Op verschillende plaatsen in het tunneltracé, dat het hart van de middeleeuwse stad doorsnijdt, is de archeologische geschiedenis van Rotterdam vanaf de 8e-10e eeuw tot in de 16e-19e eeuw te volgen. Het nu lopende archeologische onderzoek, mogelijk gemaakt door een financiële overeenkomst tussen de N.V. Nederlandse Spoorwegen en de gemeente Rotterdam, toont een aantal facetten van de middeleeuwse stad en de ontwikkeling tot tweede handelsstad van Holland in de loop van de 17e eeuw. Daarom een enkel woord over de eerste opgravingsresultaten.²

Op verschillende plaatsen langs de voormalige Rotte, of zijtakken daarvan, zijn bewoningssporen gevonden die te verbinden zijn met *Rotta*. Het gaat om mest- en afvalkuilen, greppels of slootjes en palenrijtjes die op te vatten zijn als afrasteringen of omtuiningen. Alle 10e-12e eeuwse vondsten en structuren worden als gevolg van overstromingen afgedekt met klei. Deze archeologische gegevens sluiten goed aan bij het beeld dat reeds met historische en enkele archeologische gegevens was gevormd, zij het dat het er nu op lijkt dat deze pre-stedelijke bewoning eerder in een klei- dan in een veenlandschap gesitueerd moet worden. Van de middeleeuwse stad zijn zowel aan de noordzijde, als aan de zuidzijde de funderingsresten van de stadsmuur teruggevonden (afb. 3). Deze verdedigingswerken langs de voormalige Pompenburgsingel en langs de Blaak (afb. 4) zijn te dateren in de tweede helft van de 14e eeuw. Een opgraving op de Jacobsplaats leverde informatie over de verdichting van de bebouwing vanaf het einde van de 13e eeuw. Acht percelen zijn onderzocht. Ze lagen aan de voormalige Lombardstraat, met achtererven tot aan de Binnenrotte. Met het onderzoek is een bebouwingsgeschiedenis van zes eeuwen zichtbaar geworden: het opsplitsen van de

oorspronkelijke kavels, de voortdurende op-hoging van de erven, het aanplempen van de oever en het uitbreiden, of beter het ver-lengen van de bebouwing vanaf de vroegere Lombardstraat richting Binnenrotte, tot aan het water. Natuurlijk is er ook de materiële cultuur, die tezamen met de grondsporen en de funderingsresten een beeld geeft van het dagelijks leven in de middeleeuwse en la-tere stad. Ook nu wordt historisch onder-zoek uitgevoerd; het is onmisbaar voor een sociaal-economische schets van dit vroe-gere stadsdeel langs de Rotte.

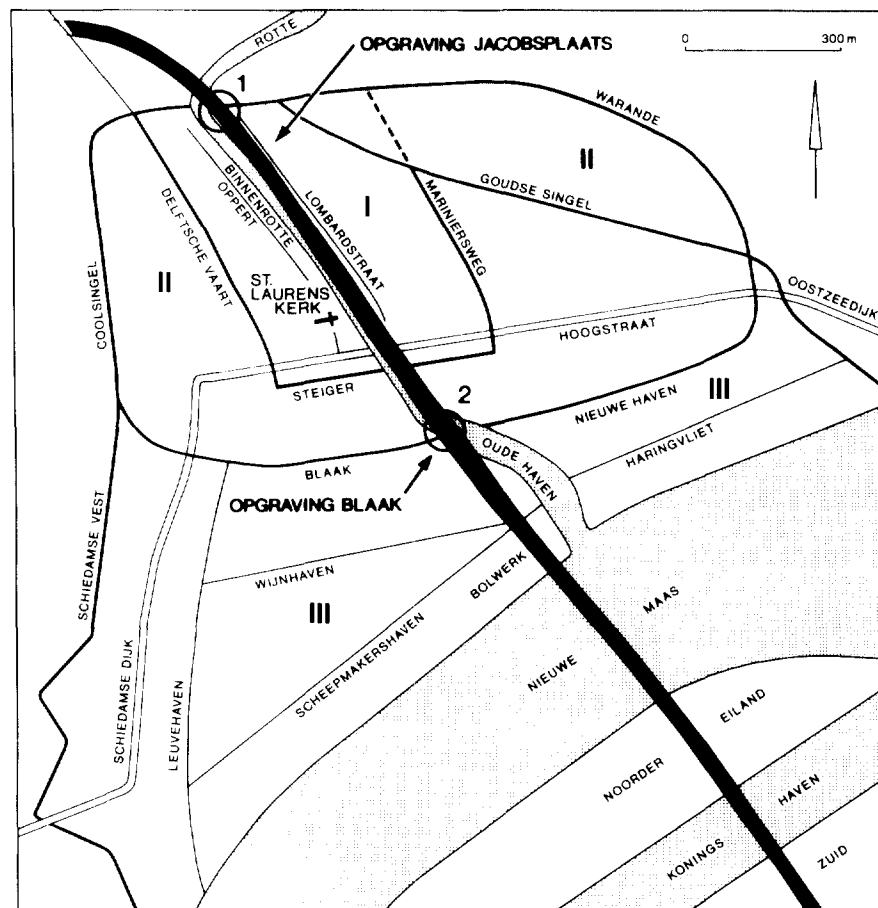
In de loop van 1990 wordt het resterende deel van de tunnel door de binnenstad ont-graven, onder andere de Hoogstraat waar in de 13e eeuw de dam in de Rotte is gelegd. De Hoogstraat is een archeologisch interes-sant gebied, want er stonden in het begin van de 14e eeuw belangrijke huizen, zoals de grafelijke herberg.

Rotterdam en het Maasmondgebied

Vanaf de Maasvlakte aan de kust tot en met de woonwijk Zevenkamp in het oosten strekt zich over een afstand van ruim 40 km het grondgebied van de gemeente Rotterdam uit. De aanleg van havens, kanalen, industrie- en recreatieterrinen, woongebie-den en de uitbreiding van de infrastructuur, hebben het karakter van het gebied be-paald. Na de Tweede Wereldoorlog en in het bijzonder vanaf de zestiger jaren is het landelijke gebied nabij de grootste haven van de wereld ingrijpend gewijzigd. Groot-schalig en in hoog tempo uitgevoerd grond-verzet heeft op talloze plaatsen het bodem-archief geraakt, waardoor archeologisch on-derzoek mogelijk én noodzakelijk werd.³ Voorbeelden zijn Rotterdam-Maasvlakte, Rotterdam-IJsselmonde en Rotterdam-Har-telkanaal. De bekendste vondsten van de Maasvlakte zijn benen jacht- en viswerk-tuigen, afkomstig van ongeveer 20 m onder NAP en gebruikt door jagers en verzame-laars die het vroegere Maasdal rond 8000 v. Chr. benutten.⁴ Eveneens uit het Mesoli-thicum, maar van jongere datum, ca. 5000 v. Chr., dateert de vindplaats Rotterdam-IJsselmonde. Het gaat om een kortstondig gebruikt kampement, waarvan een haardje en enkele vuurstenen artefacten zijn terug-gevonden op een rivierduin (donk). De-zelfde locatie heeft ook een neolithische kampplaats opgeleverd. De vondsten, aar-dewerk en vuurstenen gereedschappen, waaronder bijfragmenten, worden ca. 3000 v. Chr. gedateerd en horen tot de Vlaardin-gencultuur.

Rotterdam-Hartelkanaal gaf materiaal te zien uit de middeleeuwen, de Romeinse tijd en de IJzertijd. Van de laatstgenoemde pe-riode zijn de resten van een boerderij uit de 7e of 6e eeuw v. Chr. onderzocht.

Een gericht onderzoek naar het landschap en de bewoning gedurende de IJzertijd – mogelijk gemaakt door een aantrekke-lijke subsidie van het bedrijfsleven – heeft

een goed beeld opgeleverd van het leven in en het gebruik van het veen- en kleigebied in de delta gedurende de laatste 7 eeuwen voor het begin van de jaartelling (afb. 1). In de Romeinse tijd is het Maasmondgebied intensief bewoond geweest. Men moet dan in de eerste plaats denken aan een agrari-sche bevolking gedurende de 2e of 3e eeuw n. Chr. aan de zuidzijde van de toenmalige Maasmonding.⁵ Op verschillende plaatsen zijn boerderijen en graanschuren, greppels en sloten, en duikers of sluisjes teruggevon-den. De sluisjes zijn opmerkelijk. Ze wijzen erop dat met deze kleine, technische, water-staatkundige werken hier voor het eerst de waterhuishouding kunstmatig werd beïnvloed. Innovatie als gevolg van aanwezige Romeinse kennis?

Bijzonder is het grafveld uit de Romeinse tijd dat in 1985 is gevonden in Spijkenisse en tot in 1987 is opgegraven. Het grafveld bevatte minimaal 130 graven. Zes maal be-troef het een lijkbegraving, in alle andere ge-vallen ging het om crematiegraven (afb. 6). Onderzoek aan de skeletresten geeft inzicht in bijvoorbeeld de leeftijdsopbouw en het sterftecijfer van de lokale bevolking in de pe-riode van circa 40 n. Chr. tot even na 200 n. Chr.

Ook naar de middeleeuwse bewoningsge-schiedenis van de regio is het nodige onder-zoek gedaan; de naam van de heer Hoek is er onlosmakelijk mee verbonden. De ge-combineerde historische, historisch-geo-

Afb. 3. Rotterdam en het tracé van de Willemspoortunnel. Legenda: 1. stadsmuur langs de voormalige Pompenburgsingel; 2. stadsmuur langs de Blaaik; I. Rotterdam in 1340; II. Rotterdam in 1500; III. Rotterdam met de uitbreidingen richting Maas in de 16e-17e eeuw.

Circa 1240 is de Rotte afgedamd met de Middeldam (nu Hoogstraat). De oudste huizen stonden op de Middeldam en aan de Lombardstraat en de Oppert. Deze nederzetting kreeg stadsrechten in 1299 van Wolfert van Borselen; de rechten gaan in 1299 ook weer verloren, want Wolfert werd vermoord en politieke troebelen volgden. Pas in 1340 kreeg Rotterdam definitief stadsrechten. In 1358 is er toestemming om verdedigingswerken aan te leggen, maar nog voor de realisatie ervan werd de stad vergroot (II). Te sterk naar bleek, want rond 1500 werd met de Goudse Singel (een vroegere gracht) de stad in het noordoosten teruggenomen. Uit de periode met grote economische bloei, 16e-17e eeuw stamt de uitleg in de richting de Maas (III).

Afb. 4. Fundering van de stadsmuur met de ronde toren langs de Blaak tijdens de opgraving in de herfst van 1989. Op de voorgrond zijn de resten van de toren zichtbaar. Deze toren, in 1605 gesloopt, stond op de plaats waar de Blaak en de Oude Haven samenkwamen. In 1358 ontvangt Rotterdam het recht om een stadsmuur te bouwen, maar een nauwkeurige historische datering voor de bouw ontbreekt. Op grond van de opgravingsgegevens gaat op dit moment de gedachte uit naar een datering rond 1400. Het eikenhout dat is verwerkt in de houten constructie waarop de bakstenen fundering rust, biedt de mogelijkheid om met dendrochronologisch onderzoek tot een scherpere datering te komen.

grafische en archeologische benadering heeft inzicht gegeven in het bezit en het gebruik van de gronden in het Maasmondgebied vanaf de 6e-7e eeuw. Het toenmalige uitgestrekte veengebied, met hier en daar wat klei, is vooral in de 12e en 13e eeuw getroffen door overstromingen. Geulen sneden zich in, zand en klei dekten het oude landschap af. Sommige gebieden, zoals de Oude Duinen aan de kust, gingen blijvend verloren, andere delen konden, soms al snel, binnen de dijken worden gebracht. Er ontstonden polders, waarvan de oudste nog van vóór 1200 dateren. Langs de Maas ontstaan stadjes, Brielle, Geervliet, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam, waarvan een

enkele, zoals Vlaardingen, onmiskenbaar kan bogen op een Karolingisch verleden. Overigens behoeft een stedelijk karakter en een Karolingisch verleden geen noodzakelijke voorwaarde te zijn voor de aanwezigheid van een waardevol bodemarchief. Spijkenisse bijvoorbeeld, in de vijftiger jaren een dorp met ongeveer 5000 zielen en nu een gemeente met ruim 60.000 inwoners, herbergt op uitgebreide schaal een buitengewoon rijk verleden. Deze groeigemeente heeft trouwens veelvuldig en zonder terughoudendheid het archeologisch onderzoek gesteund, niet alleen financieel en materieel maar ook in organisatorisch opzicht.

Afb. 5. Uit het talud van een nieuw gegraven sloot worden vondsten verzameld. Een ruilverkaveling op Voorne-Putten heeft in de zeventiger en tachtiger jaren tientallen archeologische vindplaatsen opgeleverd, variërend in ouderdom van 2000 v. Chr. tot en met de 15e eeuw n. Chr. Ze kwamen tijdens het graven van nieuwe watergangen bij toeval voor de dag. Tegenwoordig gaat aan een ruilverkaveling, of beter aan een landinrichtingsproject, altijd een archeologische inventarisatie vooraf. Met een inventarisatie worden archeologische vindplaatsen opgespoord en in kaart gebracht; ouderdom, omvang en functie worden bepaald. Op deze manier kan bij de herinrichting van een gebied bij voorbaat rekening worden gehouden met de aanwezige oudheidkundige waarden.

Toekomst

Hierboven is een aantal aspecten uit de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied besproken. Op honderden plaatsen zijn de tastbare en veelal goed geconserveerde resten uit het verleden bekend. Zij vormen de bouwstenen voor het verhaal over het landschap, de wijze waarop de mens er gebruik van maakte en de veranderingen die optraden gedurende een periode van 10.000 jaar. Het Maasmondgebied is in het bezit van een kostbaar en tegelijkertijd uiterst kwetsbaar bodemarchief, dat in zijn totaliteit eindig is.

In de toekomst, zo lijkt, zal de betekenis van een regionaal-archeologische benadering alleen maar toenemen. De voortgaande verstedelijking en industrialisatie, de zich alsmaar verdichtende infrastructuur, de landbouwkundige en waterhuishoudkundige ingrepen (polderpeilverlaging bijvoorbeeld), de aanleg van bos- en recreatiegebieden, alsook de vernieuwingen in de steden zelf, zullen onafwendbaar grote aanslagen plegen op het gemeenschappelijke archeologische en cultuurhistorische erfgoed. Alleen door een gezamenlijke aanpak zijn maatregelen te treffen: behoud waar mogelijk, documentatie waar nodig, gecombineerd met

goede voorlichting en educatie. De ervaringen tot nu toe geven het vertrouwen dat er, evenals 30 jaar geleden, ook in de toekomst een passend antwoord komt voor deze nieuwe archeologische uitdaging.

- 1 Van Beuningen 1982, p. 1.
- 2 Guiran 1989, p. 265 e.v.; tevens dank aan drs. A. J. Guiran voor het beschikbaar stellen van de meest recente opgravingsresultaten.
- 3 Tenzij anders is vermeld, wordt voor de archeologische gegevens verwezen naar Van Trierum, Döbken en Guiran 1988; de publikatie biedt tevens een goede ingang op literatuur over de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied.
- 4 Louwe Kooijmans 1986, p. 7; in het zelfde artikel bespreekt de auteur tevens twee belangwekkende neolithische vindplaatsen in het Maasmondgebied die door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn onderzocht: Spijkenisse-Hekelingen en Bergschenhoek.
- 5 Haalebos 1974, p. 82. Opmerkelijk in dit verband is de 18e eeuwse vermelding van 'zware stukken gemetselde stenen, even als fondamenten van gebouwen . . .' die bij extreem laag water zichtbaar waren in de Maas nabij Oostvoorne (Hoek 1970). Hoek suggereert dat de resten van Romeinse oorsprong kunnen zijn.

Literatuur

Beuningen, H. J. E. van, Terugzien op 20 jaar functioneren van de 'Coördinatie Commissie van Advies Inzake Archeologisch Onderzoek Binnen het Ressor Rotterdam', in: J. G. N. Renaud (red.), *De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan*, Rotterdam 1982 (Rotterdam Papers 4), 1-4.

Guiran, A. J., Sporen door het verleden: archeologisch onderzoek tijdens de aanleg van de Willemspoortunnel door Rotterdam, in: *Westerheem* 38 (1989), 265-273.

Haalebos, J. K., Romeinse rommeltjes uit Rozenburg, *Westerheem* 23 (1974), 78-82.

Hoek, C., *Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam*, Rotterdam 1970, 9-10.

Hoek, C., *Rotterdam aan het einde der Middeleeuwen*, Rotterdam-Den Haag 1972.

Kooijmans, L. P., Het loze vissertje of boerke Naas, in: M. C. van Trierum en H. E. Henkes (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers 5) (1986), 7-25.

Ratsma, P., Temmincks plattegronden van Rotterdam en omgeving uit 1839. Hun betekenis als bron van de kennis van de ontwikkeling van de stad, in: P. J. v. Magry, P. Ratsma en B. M. J. Speet (red.), *Stadsplattegronden, werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek*, Hollandse Studiën 20 (1987), 49-64.

Trierum, M. C. van, A. B. Döbken en A. J. Guiran, Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986, in: M. C. van Trierum, A. B. Döbken en A. J. Guiran (red.), *BOORbalans 1*, Rotterdam 1988, 17. e.v.

- Liggend hout
- Crematierresten
- Scherven
- Houtschool

Afb. 6. Een brandplaats van het grafveld uit de Romeinse tijd te Spijkenisse. Gewoonlijk werd de dode verbrand op een brandstapel. In dit voorbeeld zijn vier liggers zichtbaar, waarop de dode gestrekt werd neergelegd met het hoofd in het zuidwesten. Voedsel en drank, meegeven in kommen, schalen en kruiken, waren zuidelijk naast het hoofd geplaatst. Na de crematie is de brandstapel afgedekt met aarde. Ook wel verzamelde men de crematieresten uit de brandstapel en zette men deze resten bij in een kuiltje, verpakt in een urn bijvoorbeeld, of gewoon los. Een andere variant was dat men eerst een kuil groef, waarboven een brandstapel werd opgericht; na de crematie werden de resten in de reeds gegraven kuil geschoven.